

Yeni Uygurcada Taksis Kategorisi Kodlayıcıları: -GAn ve -vatkan Sıfat Fiilleri

Taxis Category Codifiers in Modern Uyghur: -GAn and -vatkan Participles

Bahar Türkyılmaz

Dr. Arş. Gör., FıratÜniversitesi

İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü

Elazığ / Türkiye

e-posta bturkyilmaz@firat.edu.tr

orcid 0000-0001-6620-2420

doi 10.54316/dilarastirmalari.1572347

Atıf

Citation

Türkyılmaz, Bahar (2025).
Yeni Uygurcada Taksis
Kategorisi Kodlayıcıları: -
GAn ve -vatkan Sıfat Fiilleri.
Dil Araştırmaları, 36: 175-
191.

Başvuru

Submitted

23.10.2024

Revizyon

Revised

27.03.2025

Kabul

Accepted

22.04.2025

Çevrimiçi Yayın

Published Online

12.05.2025

Bu makale en az iki hakem tarafından incelenmiş ve makalede intihal bulunmadığı teyit edilmiştir.

This article has been reviewed by at least two referees and confirmed to be free of plagiarism.

Öz

Bu çalışmanın temel konusunu Yeni Uygurcanın -GAn ve -vatkan sıfat fiillerinin taksis işlevleri oluşturmaktadır. Zamansal sıralayıcılık ya da zamansal bağlayıcılık şeklinde aktarılabilen taksis kategorisi, bir temel cümle içerisindeki olayların birbirine karşı kurmuş olduğu zamansal ilişkileri konu edinen dil bilim kategorisidir. Çıkış noktası Rusçada bağımlı ve bağımsız taksis şeklinde ayrılan ve olay sıralamasını önceleyen bu kategori, Batı literatüründe parataksis ve hypotaksis sınıflandırmasıyla cümlecik ekseninde ele alınarak daha semantik bir boyut kazanmıştır. Bu çalışmada ise Yeni Uygurcanın sıfat fiilleri üzerinde taksis kategorisinin işlev alanı belirlenmeye çalışılmıştır. İncelemenin yönteminde hem kategorinin temelini oluşturan olay sıralaması (önceklik, eş zamanlılık, ardışıklık) şeklindeki kronolojik zamansal ilişki hem de olayların yer aldığı cümleciklerin söz dizimsel konumları esas alınmıştır. Yanı sıra verilerin elde edilmesi sırasında doküman incelemesi tekniğinden istifade edilmiştir. Çalışmanın verilerine Yeni Uygurcada destan ve roman edebî türleri arasından seçilen dört eser üzerinden ulaşılmıştır. Yapılan incelemede ise -GAn sıfat fiilinin semantik yapısı neticesinde ‘-mİş, -An, -DIK ve -mAktA olan’ şeklindeki aktarımlarında hem sonuç algısından gelişen önceliklik hem de süreç vurgulu eş zamanlılık ilişkisi kurabildiği görülmüş; bunun yanında olay sıralaması yapan cümlecüğün bağlı olduğu olaya karşı özne, nesne ve tümleç konumlarında bağlanabildiği tespit edilmiştir. -vatkan sıfat fiilinin ise -GAn sıfat fiilinin aksine arkaik gelişiminin süreç odaklı olması sebebiyle eş zamanlılık ilişkisinde kararlılık gösterdiği ve işlevsel semantik alanının -

GAn kadar geniş olmadığı örnekler üzerinden ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Zamansal sıralama, olay, süreç, Yeni Uygurca, sıfat fiiller.

ABSTRACT

The main subject of this study is the taxis functions of the participles -GAn and -vatkan in Modern Uyghur. The category of taxis, which can be transferred as temporal sequencing or temporal binding, is a linguistic category that deals with the temporal relations established by the events in a basic sentence against each other. This category, which is divided into dependent and independent taxis in Russian and prioritises event ordering, has gained a more semantic dimension in the Western literature with the classification of parataxis and hypotaxis on the axis of clause. In this study, it is attempted to determine the function of the category of taxis on the participles of Modern Uyghur. The analysis method is based on both the chronological temporal relationship in the form of the order of events (precedence, simultaneity, succession) that forms the basis of the category and the syntactic positions of the clauses in which the events take place. In addition, the document review technique was utilized during the data collection process. The study's data were obtained from four works selected from the epic and novel literary genres in Modern Uyghur. In the analysis, as a result of the semantic structure of the participle -GAn, '-mİş, -An, -DIK and -mAktA olan', the precedence developed from the perception of the result and it was also observed that process could establish an emphasised synchronicity relation; also it was determined that the event-ordering clause could be connected to the event to which it was connected in subject, object and complement positions. Unlike the participle -GAn, the participle -vatkan shows stability in the synchronicity relation due to its process-oriented archaic development and its functional semantic field is not as wide as -GAn.

Keywords: Temporal sequencing, event, process, Modern Uyghur, participles

EXTENDED ABSTRACT

Introduction: Taxis is essentially a linguistic category specific to Russian and is frequently discussed in the literature alongside categories like aspect, tense, and modality, from the perspective of certain semantic commonalities. Among these categories, aspect concerns the state of events occurring before or after their boundaries, while tense involves positioning events across three absolute points in time. Taxis, on the other hand, is a linguistic category that, while not directly involved in placing as much as the tense category, establishes temporal relationships within a sentence between the main event in the predicate and other events in the sentence, organizing these temporal relationships in specific sequences relative to one another. In Russian, the language to which taxis belongs, it is a morphological category directly found at the verb level and is evaluated within the dependent-independent taxis opposition. In Western-centric studies, this morphological aspect has shifted more towards a semantic domain. The function of temporal sequencing between the event in the main predicate and other events in the sentence has evolved into the ways clauses connect with each other in sentence complexes, examined under topics such as parataxis-hypotaxis

opposition, as well as logical-semantic relationships. In Turcology literature, the taxis category has been analyzed and studied on different syntactic elements by Nevskaya (2009), Johanson (1995, 1996), Aydemir (2014, 2019), Bacanlı (2007), and Türkyılmaz (2022a).

Research Problem: The problem of this study is the presence of the taxis category in Modern Uyghur Turkish. In Modern Uyghur Turkish, the taxis category has been analyzed and examined based on participles selected as the study's data source. Within this scope, the following questions are addressed:

- To what extent do participles in Modern Uyghur establish temporal connections such as simultaneity, succession, and precedence within the framework of taxis functions?
- What is the role of verbs in achieving temporal sequencing?
- Is the structure of Modern Uyghur suitable for demonstrating the connection between events carried by clauses in practice, in accordance with the Western understanding of semantic taxis?
- Within the framework of logical-semantic relationships, which type of functions do participles in Modern Uyghur fall into? This study aims to answer these questions.

Methodology: In the methodology of this study, both the three types of temporal sequencing functions established in the language to which the category belongs, Russian, and the logical-semantic relationships emphasized in Western taxis studies have been applied. In addition, the document review technique was utilized. As a sampling for the study, the epic and novel literary genres in Modern Uyghur were selected.

Limitations: Taxis, or in other words, the temporal sequencing function, in this study is limited to the non-finite usages of the participles -GAn and -vatkan. Taxis functions, in terms of causality, condition, purpose, and other semantic aspects, also fall under the domain of modality, but modality functions are outside the scope of this study. The analysis is confined to temporal sequencing with the functions of precedence, succession, and simultaneity; and logical-semantic relationships with the types of elaboration, extending, and enhancing. Additionally, the study covers how secondary events conveyed by participles are syntactically connected to the main event in the sentence. Moreover, identifying the aspectual values of these participles in subordinate clauses and the nature of the time in which the event is positioned in the main clause is addressed for determining taxis functions. The sample for the study is limited to two works from the epic genre and two from the novel genre.

Results: In this study, which examines the -GAn and -vatkan participles in Modern Uyghur, the following findings were reached:

- The -GAn participle, depending on the actional content of the verb it is attached to, necessitated the transmission forms -An, -mİş, -DIK, and -mAktA olan. It was determined that the -mİş transmission of the -GAn participle orders secondary events in a precedence relationship to the main event in the predicate, regardless of whether the verb is transformative or nontransformative.
- For the -DIK transmission, factuality came to the forefront, and the secondary event was found to be linked to the primary event in the predicate with a precedence relationship.
- The -An transmission, in comparison to the others, was found to be more event-focused, emphasizing the event and establishing both precedence and simultaneity relationships.
- The -mAktA olan transmission was observed to occur only with the forms -p tur-, -p oltur-, -p yat-, and -p yür-. This transmission, emphasizing the process of the secondary event, was also found to connect the secondary event to the main event in the sentence within the framework of a simultaneity relationship.
- Regarding the -vatkan participle, it was noted that, compared to the variety of transmissions in the -GAn participle, its temporal sequencing function was limited to establishing only a simultaneity relationship.

f) Additionally, it was understood that both the -GAn and -vatkan participles played a role in the elaboration type within the framework of logical-semantic relationships.

Finally, among the findings, it was shown that secondary events conveyed through these participles could be connected to the primary event as subject, object, or complement, thereby playing a syntactic role as well.

0. Giriş

Türkiye Türkçesine zamansal sıralayıcılık, zamansal sıralama ya da zamansal bağlayıcılık, zamansal bağlama terimleriyle aktarabileceğimiz taksis; zaman ve görünüş/bakış açısı kategorileriyle ele alınmakla birlikte semantik ilişkiler noktasında kısmen kiplik kategorisiyle de değerlendirilen dil bilim kategorisidir. Bu dil bilim kategorilerinin kesişim noktası olay kavramıdır. Olay kavramı literatürde geniş kapsamda hem durumları değiştiren dönüşümlü olayları hem de değiştirmeyen dönüşümsüz olayları içerir şekilde kullanılmaktadır. Bununla birlikte bir olayın başlangıç, süreç ve bitiş olmak üzere üç evreden oluştuğu düşünülür (Sasse 1991: 33; Johanson 2000: 29). Bir temel cümle içerisinde olay, yüklemde bulunur. Yüklem taşıdığı olay; asıl, ana ya da birincil olay şeklinde nitelendirilebilirken yüklem dışında söz dizimsel unsurlar tarafından taşınan olaylar ise yan veya ikincil olay şeklinde değerlendirilebilir. Olayın (*ya da eylemin*) sınırları çerçevesinde gözlemlenmesi bakış açısı kategorisinin işlev alanına girerken bir temel cümle içinde yüklemdeki olayın şimdi, gelecek ve geçmiş şeklinde üç mutlak zaman üzerinde konumlandırılması zaman kategorisinin işlev alanındadır. Zaman kategorisi olay zamanı ile konuşma zamanı arasındaki ilişkiyi belirtmesi sebebiyle gösterimsel (*deiktik*) bir kategoridir. Maslov'da yer alan tanımla taksis kategorisi ise yüklem işaret ettiği olayı belirli bir ifadede bahsedilen, ima edilen başka bir olayla-eylemle olan kronolojik ilişkisi bakımından tanımlamaktadır.¹ Özellikle (*perfektif-impektif/intraterminal-postterminal /predelny-nepredelny gibi*) görünüşsel karşıtlıklara sahip olan diller taksis işlevlerini de beraberinde yerine getirebilmektedir. Bu ayrımı morfolojik açıdan fiil üzerinde gerçekleştiren Rusça gibi dillerde taksis, aynı zamanda eylem karşıtlığını da bildirir. Diğer dillerde ise zaman kategorisi taksislerle birlikte göreceli zaman olarak adlandırılan biçimlerle birleştirilir (Maslov 1983: 42; Maslov 1988: 64).

Taksis kategorisinin göreceli zaman şeklinde her ne kadar zamansal yönlerine atıfta bulunulsa da esasında mutlak zamanların gösterimsel oluşundan (*deiktiklikten*) yoksun olduğu söylenmelidir. Plungyan'a göre zaman kategorisi olayların belirli bir zaman periyodunda meydana geldiğini bildirirken taksis kategorisi olayların birbirleriyle olan zamansal ilişkisini ifade etmektedir (Plungyan 2003: 271). Başka bir deyişle zaman, olayları üç mutlak zaman üzerinde konumlandırırken taksis, olayların birbirleriyle kronolojik olarak

¹ Taksis kategorisi üzerine en kapsamlı çalışma Xrakovskiy editörlüğünde yapılmıştır. İlgili çalışma için bk. Xrakovskiy, V. C. (2009). *Tipologiya Taksisnıh Konstruktsiy*. Moskva: Znuk.

kurmuş olduğu geçici zamansal ilişkilerle ilgilenir. Geçici doğası sebebiyle konumlama işlevi de zaman kategorisindeki kadar mutlaklık içermez.

Taksis kategorisinin göreceli zaman etiketinden çıkarılışı ve taksis şeklinde adlandırılması Jacobson'ın "Shifters verbal categories and the Russian verb" başlıklı yazısı ile olur.² Taksis, bu çalışma ile dil bilgisel fiil kategorileri arasında zaman, bakış açısı, çatı gibi yapılardan birisi şeklinde değerlendirilir ve anlatılan olayın (*event narrative*) başka bir anlatılan olayla ilişkilendirilmesi şeklinde [^E Eⁿ] sembollerleriyle işaretlenir.³ Taksis kategorisi, anlatılan olayı başka bir anlatılan olaya göre konuşma anına atıfta bulunmadan karakterize eder. Bağımlı (*zavisimiy*) ve bağımsız (*nezavisimiy*) taksisler olarak ikiye ayrılır. Bağımlı taksiste cümle içinde anlatılan ana olaya eşlik eden başka bir anlatılan olay mevcuttur. Eşlik eden olay, ana olayla zamansal açıdan ilişkilendirilir. Ancak bağımsız taksiste böyle bir ima görülmez (Jacobson 1972: 101, 106-107; Jacobson 1982: 46, 51-52; Xrakovskiy 2003: 32). Bağımlı ve bağımsız taksis sınıflaması ait olduğu dil üzerinden şu şekilde açıklanabilir: "Odaya girer girmez hemen ışığı açtı." (Войдя в комнату, сразу же зажег свет.) cümlesinde zarf fiille taşınan olay, ışığı aç- olayına zamansal açıdan bağımlıdır. Ancak "Odaya girdi ve hemen ışığı açtı." (Вошел в комнату и сразу же зажег свет.) cümlesinde yer alan her iki olay zamansal açıdan birbirinden bağımsızdır.

Kategori, zamansal anlamda eş zamanlılık, öncelik/öncekilik ve ardışıklık olmak üzere üç tip kronolojik bağlantıyı işaretlemektedir (Jacobson 1972: 101; Maslov 1983: 42; Bondarko 1987: 237; Xrakovskiy 2003: 38). Sezar'ın meşhur sözü "Veni. Vidi. Vici." örneği üzerinde bu bağlantı türü şu şekilde gösterilebilir: "Geldim. Gördüm. Yendim." şeklinde aktarılan bu ifade görünüşsel anlamda sınıra ulaşmış, tamamlanmış üç olayı bildirir. Her üç eylem de zaman noktasında geçmişe konumlandırılmıştır. Bu olayların taksis çerçevesindeki yorumu ise ardışık zamansal bir sıralamayı işaretler. Olaylar belirli bir kronolojik sıraya göre gerçekleşip ardışık bir sıralama ile birbirine bağlanırlar (Maslov 2004: 26). Kronolojik ilişkilerin yanı sıra taksisler olaylar arasında kesintililik, koşul, öncelik-imtiyaz, amaç ve nedensellik gibi bağlantıların da kurulmasına izin verir (Jacobson 1972: 101; Bondarko 1987: 237; Viktorovna 2019: 60). Örneğin, Türkçede 'Seni görmek için geldim.' şeklindeki bir cümlede gel- olayı ile görmek için arasında nedensellik bağlantısı mevcuttur. Bondarko'ya göre olayların bu tip zamansal ilişkileri kiplik unsurlarını içerebilir ve kesintililik, nedensellik vb. anlamlar karmaşık bir görünümü ortaya çıkarabilmektedir (Bondarko 1987: 235, 237). Dolayısıyla olaylar ya da eylemler arası ilişkilerdeki zamansal semantik ya da eylemlerin taksis ilişkisindeki zamansal semantikleri pek çok anlamı barındırabildiğinden yapılabilecek tespitler kiplik kategorisinin işlevsel alanına da girebilmektedir.

² Jacobson taksis terimini önermekle ortak semantik alana sahip geniş bir dil bilgisel bölgeye kategorik statü kazandırmıştır (Semenova ve Kudryavtseva 2015: 149).

³ Rus dil biliminde taksis, fiilin morfolojik formlarında sabitlenmiş özel bir gramer kategorisi ya da 'genel zaman fikri'ni yansıtan semantik kategorilerden biri şeklinde 1957'den itibaren bağımsız bir kategori olarak ele alınmıştır (Viktorovna 2017: 197).

Taksis kategorisinin işaretlenmesi ise ait olduğu dile göre şekillenir. Bütünleşik bir zaman periyodu içinde olaylar arasındaki geçici ilişkiyi ifade eden kategori, çeşitli sözcüksel ve morfolojik araçlarla birlikte söz dizimsel yapılarla kodlanabilmektedir. Örneğin kategorinin çıkış noktasını oluşturan Rusçada, bağımlı taksis, tamamlanmış ve tamamlanmamış zarf fiil yapıları, ortaçlı yapılar ve edatlar ile işaretlenirken bağımsız taksis, çeşitli bağlaçlar ve çeşitli cümle biçimleriyle ifade edilmektedir (Bondarko 1987: 234-235, 240). Bu noktada değinilmesi gereken önemli bir husus da zamansal fark konusudur. Taksiste eylemler ya da olaylar arasındaki üç tip kronolojik ilişki sebebiyle belirgin bir zamansal fark mevcuttur (Xrakovskiy 2003: 42). Zamansal farkın morfolojik ifadesi ise sıfatlar, zarflar, isimler şeklinde çeşitli biçimlerle bildirilebilir. Başka bir deyişle zamansal fark çeşitli morfolojik araçlarla semantik olarak kodlanabilir (Semenova ve Kudryavtseva 2015: 152). Dil bilimciler taksis içeriğindeki morfolojik birimleri tipik olarak ‘converb’ terimi altında özetlerler. Bu birimler ise zarf (fiil), sıfat (fiil) ya da isim (fiil) semantiklerine sahip olabilmektedir (Tolibovna 2021: 294).⁴

Batı literatüründe ise taksis kategorisi söz dizimi içerisinde cümle kompleksleri/karmaşıkları (*clause complex*) altında ele alınmaktadır. En sık başvuru yapılan çalışmalardan biri ise Halliday ve Matthiessen’in grameridir. Halliday ve Matthiessen’e göre bir cümle yapısal bakımdan çözümlendiğinde isim, fiil, zarf, edat, bağlaç gibi çeşitli öbekler ve bunlarla kurulan cümleciklerden meydana gelir. Cümleyi oluşturan bu yapısal unsurlar cümle içerisinde bir mesajı iletme üzere bir araya geldiklerinde birbirlerine farklı biçimlerle, farklı ilişkiler kurarak bağlanırlar. Belirli diziler şeklinde birbirine bağlanan cümlecikler cümle kompleksini oluştururlar. Cümle kompleksi içerisinde yer alan olayların akışı semantik düzeyde metnin gelişimine katkıda bulunur (Halliday ve Matthiessen 2014: 361-362, 428-440). Cümle içerisindeki ilişki tiplerinde ise bir cümlelerin/cümleciklerin diğeriyle nasıl ilişki kurduğunu belirten iki sistemin öne çıktığı görülür. Bunlar sırasıyla taksis ve mantıksal-semantik ilişkidir. Mantıksal-semantik ilişkiyle bağlanan cümleler birbirine bağımlıdır. Bir cümle kompleksinde birbirine bağımlı olarak ilişkilendirilen iki cümle/cık eğer eşit statüde ise parataksis ilişki⁵, eşit statüde değilse hypotaksis⁶ ilişki mevcuttur (Halliday ve Matthiessen 2014: 438; Zhou ve Zainol Abidin 2023: 5). Görüleceği üzere Batı literatüründe taksis, bağlanma sırasında cümleciklerin birbirleriyle kurmuş oldukları zamansal ve semantik ilişki olarak değerlendirilir. Rus literatüründe fiil ayırt ediciliğinin de vermiş olduğu kolaylıkla olay temelli

⁴ Johanson’da da Türkiye Türkçesindeki zarf fiil yapıları ‘converb’ başlığıyla incelenmiştir. İlgili çalışma için bk. Johanson, Lars (1995). “On Turkic Converb Clauses”. *Converbs in Cross-Linguistic Perspective. Structure and Meaning of Adverbial Verb Forms-Adverbial Participles, Gerunds* (Edt. Martin Haspelmath, Ekkehard König). Berlin: Mouton de Gruyter, 313-371.

⁵ Parataksis: Cümle içinde çeşitli bağlayıcı unsurlar kullanılmadan cümleciklerin, öbeklerin yan yana getirilmesi. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/parataxis> [Erişim Tarihi: 01.10.2024].

⁶ Hypotaksis: Bir cümlecikğin veya yapının bağlayıcı yapılarla diğer cümlecikçe söz dizimsel açıdan bağlı, bağımlı olması. <https://www.collinsdictionary.com/dictionary/english/hypotaxis> [Erişim Tarihi: 01.10.2024].

bağımlı-bağımsız ayırımına sahip olan taksis kategorisi Batıda yerini daha semantik biçimde yan cümle/cümlecik ve çeşitli bağlaçlar, edatlar temelinde sınıflandırılan parataksis ve hypotaksis ayırımına bırakmıştır.

İlişki tipleri noktasında ilk sırada yer alan taksis sisteminin Batı literatüründeki sınıflaması doğrultusunda bir cümlelin değişik konumlarda parataksis ve hypotaksislerden oluştuğu aktarılmalıdır. Hypotaksis ilişkide biri ana diğeri bağımlı cümlecik mevcutken parataksis ilişkide ikisi de eşit statülü cümlecikler mevcuttur. Ayrıca bu cümleciklerden ilki cümleyi başlatıcı ikincisi sürdürücüdür. Hem başlatan hem de sürdüren unsurlar serbesttir. Yani her biri kendi başına işleyen (anamlı) bir bütündür. Bununla beraber parataksis ilişki mantıksal açıdan simetrik ve geçişkendir. Bu ilişki (and) ‘ve’ bağlacı üzerinden açıklanabilir. ‘Tuz ve karabiber’ aynı zamanda ‘karabiber ve tuz’ anlamına gelir, bu sebeple ilişki simetriktir. ‘Tuz ve karabiber’, ‘karabiber ve hardal’ ise aynı zamanda ‘tuz ve hardal’ı da ima eder. Dolayısıyla ilişki geçişkendir (Halliday ve Matthiessen 2004: 384; Halliday ve Matthiessen 2014: 428-440, 442, 452).⁷

Hypotaksis ilişkide ise eşit statüde olmayan unsurlar birbirine bağlanırlar. Burada bir baskın unsur bir de bağımlı unsur bulunur. Baskın unsur serbesttir ancak bağımlı unsur serbest değildir. Hypotaktis ilişki mantıksal açıdan simetrik ve geçişken de değildir. Bu ilişki ise (when/ken) bağlacı üzerinden açıklanabilir. ‘Uyurken nefes alırım.’, aynı zamanda ‘Nefes alırken uyurum.’ demek değildir. ‘Yavaş sürmek zorunda kaldığım zaman endişeleniyorum.’ ile ‘Yağmur yağdığından yavaş sürmek zorundayım.’ ifadeleri, birlikte ‘Yağmur yağdığından endişeleniyorum.’u ima etmez. Bu bağlamda ilişki ne simetrik ne de geçişkendir. Buradaki bağımlı unsur bitimli ya da bitimsiz olabilir (Halliday ve Matthiessen 2004: 384-386; Halliday ve Matthiessen 2014: 452-454).

İlişki tiplerindeki ikinci sistem ise mantıksal-semantik ilişkidir. Bu ilişki bir cümle içerisindeki birincil ve ikincil üyeler arasındaki ilişkiyi karşılar ve yansıtma (*projection*) ile genişletme (*expansion*) şeklinde iki ana gruba ayrılır. Genişletme; ikincil cümlecğin temel cümleyi genişlettiği ilişkidir ve detaylandırma (*elaborating*), uzatma (*extending*), geliştirme (*enhancing*) şeklinde üç tipte gerçekleşir. Bunlardan detaylandırma, birincil olayı betimleme işlevi görür⁸; geliştirme, zarf (fiil) cümlelerinin tipik kullanımında kendisini gösterir; uzatma ise sıklıkla bağlaç ya da edat grubuyla kullanımlarda mevcuttur. Yansıtma ise ikincil cümlecğin temel cümle aracılığıyla yansıtıldığı ilişkidir ve (*birinin söylediği doğrudan/dolaylı*) söz (*locution*) ile fikir (*idea*) şeklinde iki tür olarak elde edilir (Halliday ve Matthiessen 2014: 443-447, 464, 474, 481).

Rus ve Batı literatüründeki konumu sonrasında Türk gramerlik geleneğinde taksis, pratik olarak kullanılmamakla birlikte taksisi örnekleyen yapılar gramerlerin farklı bölümlerinde çeşitli başlıklar altında incelenmiş; ancak bunlar sistematik bir şekilde taksisi yeterince tanımlayarak ve tanıtarak ele alınmamıştır.

⁷Taksis söz dizimsel açıdan cümle yapısını çözümlemenin yanı sıra anlatı/söylem düzeyinde de yorumlanan oldukça geniş kapsamlı bir konudur. Ancak konu dışına çıkılmaması adına bu çalışmada söylem içindeki rolüne değinilmeyecektir.

⁸Detaylandırma işlevi bu çalışmada sıfat fiillerin işlev alanına dayandırılmıştır.

Türk dillerinde ya da lehçelerinde bağımlı kısmın bağlandığı ana kısımdan önce geldiği taksis kullanımları fiilin bitimsiz şekillerinde elde edilmektedir. Bunlar arasında zarf fiiller, sıfat fiiller, çeşitli isimleşmiş eylemler ile kimi mastarlar sayılabilir (Nevskaya vd. 2009: 750). Bununla birlikte Johanson'da (1995, 1996) ise Türk dillerinde cümlelerin bağlanma türleri şeklinde cümleciklerin cümleye, cümlelerin ise anlatı metnine bağlanmaları sırasında kurmuş oldukları söz dizimsel ilişkilere göre bağımsız sıralı cümleler (ardışıklık), altasıralı bağlı cümleler ve bağlaşıklık cümleler sınıflandırması yapılır. Johanson'un sınıflamasında özellikle zarf fiiller altasıralı bağlı cümleler içerisinde yer alırlar (bk. 1995: 313-347).

Görünüşel incelemeyi de gerektiren taksis kategorisi alan yazınına bakıldığında Türk dilleri üzerinde Johanson'un (1995, 1996, 2007) çalışmalarında, Türkiye Türkçesinin sıfat ve zarf fiilleri üzerinde Aydemir'in (2014, 2019) çalışmalarında, Özbekçenin sıfat ve zarf fiilleri üzerinde ise Türkyılmaz'da (2022a) taksis kategorisinin ele alındığı görülmektedir. Bacanlı'da (2007) ise Tavas ağzlarındaki şimdiki zaman işaretleyicilerinin aspekt ve kılınış işlevlerinin yanında taksis işlevlerine değinilmiştir. Çetintaş Yıldırım'da (2005) ise Türkçede zaman anlatan zarfların görünüş özellikleri çerçevesinde öncelik ve sonralık değerleri tespit edilmiştir.

Kategorinin tanıtılması ve işaretleme alanının açıklanması sonrasında bu çalışmada Yeni Uygurcanın iki sıfat fiili olan -GAN ve -vatkan'ın taksis işlevleri üzerinde durulmuştur. Kategori için zamansal sıralayıcılık ya da sıralama ile zamansal bağlayıcılık ya da bağlama terimleri önerilmekle birlikte bu çalışmada zamansal sıralayıcılık terimi tercih edilmiştir. Çalışmanın amacı, Yeni Uygurcada taksis kategorisinin bileşenlerini, kodlayıcılarını tespit etmek, bunları işlevleriyle birlikte sunmak ve taksis alan yazınına kazandırmaktır. İlk kodlayıcı olarak da sıfat fiiller seçilmiştir. İncelemenin kapsamı -GAN ve -vatkan sıfat fiillerinin bitimsiz kullanımlarıyla sınırlıdır. Sunulan örnek cümleler içerisinde sıfat fiillerle birlikte geçen zarf fiiller sonraki çalışmanın konusu olduğundan incelemeye dâhil edilmemiştir. Bununla birlikte sıfat fiillerin eklendikleri fiillerin kılınışsal içeriği ile zamansal bağlanma sırasındaki söz dizimsel rolleri de dikkate alınmıştır.⁹ Sıralayıcılık işlevlerinin belirlenmesi görünüşel çözümlemeyi de gerektirdiğinden olayı-eylemi sınır düşüncesi çerçevesinde gözlemleyemeyen ve sınır teorilerinin dışında kalan gelecek zaman sıfat fiilleri ile kalıplaşmış isimlerde mevcut -Ar ve -mlş sıfat fiilleri değerlendirmenin dışındadır. İncelemede hem olay temelli üç kronolojik zamansal sıralama esas alınmış hem de Batı literatüründeki mantıksal-semantik ilişki takip edilmiştir.

⁹ Sıfat fiillerin söz dizimi içerisinde kimi zaman özne kimi zaman tümleş şeklinde üstlendikleri roller için bk. Özil ve Akerson 2015: 77-109; Aydemir 2017.

1. İnceleme

1.1. -GAn Sıfat Fiili¹⁰

-GAn sıfat fiili Yeni Uygurcada geçmiş zaman sıfat fiilleri içerisinde yer alır (Şilyaň 1996: 406; Tömür 2003:261; Tömür 2011: 228-229). -GAn görünüşsel açıdan ise tipik bir sınır sonrasılık bakış açısı işaretleyicisidir. Sınır sonrasılık bakış açısında olay, kritik sınırlarının sonrasında gözlemlenebilir sonuçlarıyla sunulmaktadır (bk. Johanson 1971, 2000). Bu çerçevede -GAn, özellikle bitimli kullanımlarında kılınışsal içeriği dönüşümlü fiillerle sonuç odaklı kullanımları bakış açısında sunmaya yatkındır. Bitimsiz kullanımlarda ise kritik sınır sonrasındaki sonuçsal durum durağan şekilde ön plana çıkmaktadır. Tipik bir sınır sonrasılık olan -GAn'ın bu görünüşsel yapısı zamansal sıralayıcılık işlevinde de öncelik ya da önceliklik ilişkisini beraberinde getirmektedir. Ancak -GAn sıfat fiilinin bağlama ve eklendiği fiilin kılınış içeriğine göre aktarım biçimleri, bu aktarım biçimlerine göre de kurmuş olduğu zamansal sıralayıcılık işlevleri çeşitlenmektedir. Dolayısıyla yapıyı tek bir işlevde tanımlamak yeterli değildir. -GAn sıfat fiili; -mİş, -An, -DIK ve -mAktA olan şekilde dört farklı aktarımı mümkün kılmaktadır.

1.1.1. -mİş Aktarımı

-mİş eki, Aksu-Koç'ta durum ortacı oluşturma işleviyle değerlendirilir. Aynı zamanda eklendiği yapının son aşamasını ya da son durumunu belirtmektedir. Fiildeki durumun önceki süreçten kaynaklandığını bildirir ve sonucu süreçle ilişkilendirir. Ancak baskın olan süreç değil sonuç durumudur (Langacker 1987: 221; Aksu-Koç 1988: 21-22). -GAn'ın -mİş aktarımı, özellikle kılınışsal içeriği dönüşümlü fiillerin kritik sınırları sonrasındaki durağan sonuçlarının sıfatlaştırılmasında kendisini gösterir. Elde edilen sonuçlar henüz deiktik merkezden uzaklaşmamış, gözlemlenmeye uygun yüksek odaklı yapıdadır. Dolayısıyla sonuç bildirimi içeren bir olay, konumlama sırasında da gerçekleşmekte olan bir olaya göre daha önce bir zaman noktasına atıfta bulunacaktır. Bu durum yalnızca dönüşümlü fiillerle kullanımda değil dönüşümsüz fiillerle kullanımda da geçerlidir. Bu çerçevede aşağıda yer alan 1 numaralı örnekte birincil olay *midirlat-* fiili ile taşınırken ikincil olay *yérlip ket-* fiiliyle taşınmaktadır. -GAn sıfat fiili bu örnekte ikincil olaya eşlik etmektedir. Birincil olay mutlak zaman çerçevesinde tanıklanmış geçmiş zamana konumlandırılırken ikincil olay bu zamandan daha önceki bir zaman noktası üzerine yerleşmektedir. Kronolojik sıralama bakımından ikincil olay, birincil olaydan daha önce gerçekleşmiştir. Başka bir deyişle ikincil olayın yer aldığı '*yérlip ketken levlirini*' cümlecği birincil olayı taşıyan '*midirlatti*' yüklemine zamansal açıdan önceliklik sıralamasıyla bağlanmaktadır. Önceliklik sıralamasının

¹⁰ Yeni Uygurcada -GAn yapısı Demirez (2013) ve Mettursun'un (2020) çalışmalarında da farklı yönleriyle ele alınmıştır. İlgili çalışmalar için bk. Demirez Güneri, A. (2013). "Yeni Uygur Türkçesinde GAn Sıfat Fiil Eki". *VIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı*. 25-28 Eylül 2013. Tirane-Albania, 257-271; Maititursun, T. (2020). *Uygur Türkçesinde Geçmiş Zaman Halide İsrail'in "Keçmiş" Romanı Örneğiyle*. Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.

yanında ikincil olay, birincil olaya mantıksal-semantic ilişki doğrultusunda detaylandırma ilişkisiyle de bağlıdır. Detaylandırma, Halliday ve Matthiessen'de ikincil olayın birincil olaya bir tür tasvirleyici açıklama işlevi gördüğü kullanım şeklinde aktarılır (Halliday ve Matthiessen 2004: 464). Bu açıklama çerçevesinde çalışmaya konu edilen sıfat fiillerin zamansal olay sıralamasında sıklıkla detaylandırma ilişkisi kurduğu tespit edilmiştir. Cümle içerisinde ikincil olay, ilk olayın arka plan destekleyicisi, onun detaylandırıcısıdır. Aşağıda yer alan 'Senem dudaklarını belli belirsiz kımıldattı.' örneğinde (dudaklarını) *kımıldat-* birincil olayı dudakların çatlamış olduğunun da belirtilmesiyle birlikte detaylandırılmıştır. -GAn sıfat fiili ikincil olayı taşıırken birincil olayın açıklayıcısı, destekleyicisi rolünü de üstlenmiştir. Fiilin kılınış içeriğiyle de bağlantılı olarak durağan durum ve sonuç bildiriminin öne çıktığı bu kullanımda söz dizimsel açıdan ikincil olayın yer aldığı cümlecik birincil olayın nesnesi şeklinde ona bağlanmıştır:

(1) *Senem yérilip ketken levlirini, sel-pel midirlatti* (Gérip Senem 2, 1131).

Senem **çatlamış** dudaklarını belli belirsiz **kımıldattı**.

2 numaralı örnekte ise ikincil olay *sargiyip ket-* fiili ile taşınırken birincil olay *yigla-* fiiliyle taşınmaktadır. Birincil olay geçmişte başlayıp (hâlen) devam ettiğine tanık olunmuş bir zamana konumlanırken ikincil olay zaman periyodu üzerinden ondan daha önce bir noktaya konumlanmıştır. Bu kullanımda ikincil olayı taşıyan -GAn sıfat fiili kılınışsal açıdan süreç fiili olarak nitelendirebileceğimiz *sargiyip ket-* yapısına eklenmiştir. Fiil süreç içeriklidir. Ancak -GAn, olayları sınırlarının sonrasında görüntülediğinden fiildeki süreci değil sürecin sonunda ortaya çıkan durağan sonucu (sararmış) belirginleştirmektedir. Zamansal açıdan da önceliklik sıralamasıyla *yigla-* fiilinin taşıdığı birincil olaya detaylandırma ilişkisi çerçevesinde bağlanmıştır. Durağan hâldeki sonuç durumunun baskın olduğu bu kullanımda söz dizimsel açıdan ise ikincil olayın yer aldığı cümlecik birincil olayın öznesi konumundadır:

(2) *Çişliri sargiyip ketken bir momay, yiglaytti* (İz, 127).

Dişleri **sararmış** yaşlı bir kadın, **ağhyordu**.

3 numaralı örnekte ise ikincil olay *ésil-* fiiliyle taşınırken birincil olay *domilinin kel-* fiiliyle taşınmaktadır. Birincil olay şimdiki zaman üzerine konumlanmıştır. İkincil olay ise zamansal açıdan önceliklik sıralaması ve detaylandırma ilişkisi çerçevesinde birincil olaya bağlanmıştır. Sıfat fiilin eklendiği *ésil-* fiili bitiş dönüşümlü içeriktedir. Bununla birlikte zamansal açıdan önceliklik ilişkisini doğal biçimde gerektiren diğer bir husus *ésil-* fiilindeki edilgen yapının varlığıdır. Edilgenlik içkin olarak sonuçsallığa, sonuç odaklı olmaya yatkındır. Sonuçlanmış bir içerik de devam etmekte olan zaman çizgisi üzerindeki olaydan daha önceye konumlanmayı gerektirmektedir. Sonuçsal durumun ağır bastığı kullanımda söz dizimsel açıdan ikincil olayın yer aldığı cümlecik, birincil olayın öznesi statüsündedir:

(3) *Mana, sépil dervazisiga ésilğan kanlık başlar, uniñ aldiğa domilinin kelmekte* (İz, 217).

İşte, kale kapısına **asılmış** kanlı başlar, (onun) önüne **yuvarlanmakta**.

1.1.2. -DIK Aktarımı

Bu aktarım görünüşsel anlamda -mİş kadar olayın sınır sonrasındaki durumuyla ilgilenmez. Aynı zamanda olayı sınırları arasında da gözlemlemez. Sınır kavramına karşı daha yansız bir tavır sergilemekle birlikte olayların bütününe atıfta bulunur. Bu bakımdan bütüncül (*terminality*) bakış açısını bildirdiği söylenebilir (bütüncül bakış için bk. Johanson 2000). Ancak -mİş aktarımından farklı olarak -DIK aktarımı eklendiği fiilin kılınış içeriğine göre kimi zaman sınıra yakınlığın verdiği sonuçsallık kimi zaman da sürece odaklı okumalar verebilmektedir. Zamansal sıralayıcılık işlevi de bu çerçevede çeşitlenebilmektedir. Ayrıca Türkiye Türkçesinde -DIK sıfat fiili pek çok çalışmada olgusal şekilde tanımlanmıştır (Kural 1994: 404; İmer vd. 2011: 17; Rentzsch 2005: 54; Johanson 2013: 77). Olgusallık; fiilin eyleminden kaynaklanan ya da anlamının bir parçası olarak anlaşılan varlığın semantik durumuna atıfta bulunulması şeklinde tanımlanır (Crystal 2008: 185). Aynı zamanda bir olay ya da olgunun gerçekleşmiş olduğunu bildiren yapı şeklinde de değerlendirilir (İmer vd. 2011: 196). Bu bilgiler dâhilinde 4 numaralı örnekte bitiş dönüşümlü *tap-* fiiline eklenerek ikincil olayı taşıyan -GAn sıfat fiili, gerçekleşmiş olaya atıfta bulunması sebebiyle olgusal olarak nitelendirilmelidir. Birincil olay ise yüklemde *ber-* fiiliyle ifade edilir ve tanıklanmış geçmiş zaman üzerine konumlandırılır. Eklendiği fiilin kılınış içeriğine göre şekillenen bütüncül bakış açısı doğrultusunda *tap-* fiilinde olayın gerçekleşmiş yani kritik sınırının aşılmış olduğunun bilgisi belirgindir. Buna göre de ikincil olay birincil olaydan daha önce gerçekleşmiş olaya atıfta bulunduğundan zamansal açıdan önceliklik sıralaması kurmakta ve detaylandırma ilişkisiyle birincil olayın arka planını güçlendirmektedir. Söz dizimsel açıdan ise birincil olayın nesnesi konumundadır:

(4) *Tapқан pulini cin-şeytanga toylukқа berdi* (Han Koçisi, 124).

Bulduğu (kazandığı) parayı (ıvır zıvıra) eğlenceye **verdi**.

5 numaralı örnekte ise -DIK aktarımlı -GAn sıfat fiili kılınışsal açıdan dinamik dönüşümsüz *éyt-* fiiline eklenmiştir. Birincil olay *tekrarli-* fiili ile taşınmakta olup tanıklanmış geçmiş zamana konumludur. İkincil olay ise *éyt-* fiili ile taşınır. Bu örnekteki ikincil olay, 4 numaralı örnekte yer alan olay kadar sonuç odaklı ya da sınıra yakınlık durumu bildirmez. Ancak olayın gerçekleşmişliğine atıfta bulunulması yani olgusallığı sebebiyle *tekrarli-* fiiliyle taşınan birincil olaya karşı zamansal açıdan önceliklik sıralaması ve detaylandırma ilişkisiyle bağlanır. Ayrıca ikincil olayın yer aldığı cümlecik söz dizimsel açıdan birincil olayın nesnesi konumunda ona bağlıdır:

(5) *Altunem siñlisiga éytқан аһиркі sözini, yene bir kетім tekrarlidi* (Han Koçisi, 43).

Altunem kız kardeşine **söylediği** son sözünü bir kere daha **tekrar etti**.

Başlangıç dönüşümlü fiillerle -DIK aktarımlı -GAn kullanımında ise ne sonuç durumu ne de olgusallık görülür. Başlangıç dönüşümlü fiiller iki evreli yapıları sebebiyle hem dinamik hem de durağan bir içeriğe sahiptirler (bk. Johanson 1971, 2000). Aşağıda yer alan 6 numaralı örnek, diğerlerinden farklı olarak daha karmaşık yapıları olması sebebiyle sunulmuştur. Bu örnekte iç içe geçerek birbirine karşı farklı zamansal sıralayıcılık ilişkisi kuran olaylar yer almaktadır. Birincil

olay yüklemdeki *tikil-* fiiliyle taşınır ve tanıklanmış geçmiş zamana konumlandırılır. İkincil olay ise *üz-* fiili ve bir zarf fiille taşınmakla birlikte (*üzüp*) kendi içerisinde iki ikincil olayı daha içermektedir. Zarf fiil öbeği bünyesinde iki sıfat fiili de barındırarak yüklemdeki birincil olaya bağlanır. Zarf fiiller bu çalışmanın kapsamı dışında olduğundan ilgili yapının çözümlenmesine yer verilmeyecektir. Ancak her iki sıfat fiilin zarf fiile bağlanış şekli önem arz etmektedir. Bunlardan ilki *oltur-* fiiliyle taşınan olay, diğeri ise *ésil-* fiiliyle taşınan olaydır. *Oltur-* fiiline eklenen -DIK aktarımlı -GAn sıfat fiili, eklendiği fiilin iki evreli yapısı sebebiyle eylemin kritik sınırı geçildikten sonraki ikinci durağan evresini vurgular. Bu durum ise -DIK aktarımının yanında eylemin hâlen sürdüğünü de belirten -mAktA olan aktarımını gerektirir. Şu hâlde *oltur-* fiiliyle taşınan ikincil olay, *közlrini üzüp* zarf fiilinin taşıdığı olaya ‘ayhénimin oturmakta olduğu yer’ şeklinde zamansal açıdan eş zamanlılık sıralamasıyla bağlanır. *Ésil-* fiilinde ise tipik bir sınır sonrasılık bulunduğundan edilgenlikle birlikte zamansal açıdan öncekilik sıralaması ile zarf fiile bağlanmaktadır. Zarf fiil de bünyesindeki biri eş zamanlı diğeri öncekilik ilişkisi kuran iki sıfat fiille birlikte birincil olaya bağlanır. Söz dizimsel açıdan sıfat fiillerin yer aldığı cümlecik, bağlanmış olduğu *közlrini üz-* olayının tümleci olarak rol almaktadır:

- (6) *Haci udul, ayhénim olturğan orunnin baş üstige ésilğan mehmud kaşgeriynin may boyak resimidin közlrini üzüp ayhénimğa tikildi* (Han Koçisi, 407).

Haci Udul, Ayhénim’in **oturduğu/oturmakta olduğu** yerin baş kısmına **asılmış** Mehmud Kaşgeriy’nin yağlı boya resminden **gözlerini ayırıp** Ayhénim’e **baktı**.

1.1.3. -An Aktarımı

-GAn sıfat fiilinin -An aktarımı da görünüşsel açıdan tıpkı -DIK aktarımı gibi olayın sınırlarına karşı yansız olup fiilin kılınış içeriğine göre zamansal sıralayıcılık işlevini çeşitlendirmektedir. Bununla birlikte -An aktarımında -DIK aktarımından farklı bir husus mevcuttur. -An aktarımı ne -mİş aktarımı gibi sonuçsal durum odaklı ne de -DIK gibi olayın gerçekleşmişliğine atıfta bulunması noktasında olgusaldır. -An aktarımı daha çok olay odaklıdır (non-factitive). Durağan bir durum ya da bir olayın gerçekliğinden ziyade bu aktarımda olayın kendisi ön plana çıkmaktadır. Aşağıda yer alan 7 numaralı örnekte birincil olay *başli-* fiiliyle taşınırken ikincil olay bitiş dönüşümlü kılınışsal içeriğe sahip *kal-* fiili ile taşınmaktadır. İkincil olay zamansal açıdan öncekilik sıralamasıyla birincil olaydan daha önceki bir noktaya gönderimde bulunur. Olay vurgusunun baskın olduğu bu kullanımda söz dizimsel açıdan ikincil olayın yer aldığı cümlecik yüklemde yer alan birincil olayın öznesi konumundadır:

- (7) *Kalğan nökerlermu u yer-bu yerni kolaşka başlidi* (Gérip Senem 1, 710).

Kalan hizmetkârlar da orayı burayı **kurcalamaya başladı**.

8 numaralı örnekte ise dönüşümsüz *küt-* fiiline eklenen -GAn sıfat fiili zamansal sıralayıcılık bakımından iki işlevi de işaretlemeye izin vermektedir. Cümlelerin birincil olayı *ke(l)-* fiili ile taşınmakla birlikte daha çok raporlayıcı kanıtsallıkla ilişkilendirilen bir geçmiş zaman yapısı üzerine konumlandırılmıştır. *Küt-* fiiliyle taşınan ikincil olay ise birincil olaya zamansal açıdan öncekilik sıralamasının

yanında eş zamanlılık sıralamasıyla da bağlanabilmektedir. Bu şekilde ikincil olay hem birincil olaydan önceki bir zaman noktasına konumlanabilmekte hem de birincil olaya eş zamanlı şekilde gerçekleşebilmektedir. Süreç vurgusunun da öne çıktığı bu kullanımda söz dizimsel açıdan ikincil olayın yer aldığı cümlecik birincil olayın öznesi konumundadır. 9 numaralı örnekte de benzer bir kullanım söz konusudur. Yalnızca 9 numaralı örneğin birincil olayı tanıklanmış geçmiş zamana konumlanırken söz dizimsel açıdan *ağlı-* fiiliyle taşınan ikincil olayın yer aldığı cümlecik *tökül-* birincil olayının tümleci şeklinde yer almaktadır:

(8) *Kütken kün ahiri keptu* (Gérip Senem 2, 77).

Beklenen gün, sonunda **gelmiş**. (öncekilik)

Beklenmekte olan gün, sonunda **gelmiş**. (eş zamanlılık)

(9) *Bu gepni ağlığan Senemniñ közlidirin yaşlar töküldi* (Gérip Senem 2, 729).

Bu sözü **işiten** Senem'in gözlerinden yaşlar **döküldü**. (öncekilik)

Bu sözü **işitmekte olan** Senem'in gözlerinden yaşlar **döküldü**. (eş zamanlılık)

Dönüşümsüz fillerde görülen bu ikili kullanım başlangıç dönüşümlü -An aktarımlarında da aynı durumu sürdürmektedir. 10 numarada yer alan cümlelerin birincil olayı *nahşa éyt-* fiiliyle taşınırken ikincil olay *uһlap ҡal-* ile taşınmaktadır. *Uyu-* fiili kılınışsal açıdan ilk evresi dinamik ikinci evresi durağan yapıli başlangıç dönüşümlü bir fiildir. Bu çerçevede -An aktarımı 'uyuyan' şeklinde dinamik evreyi ifade edebileceğı gibi 'uyumakta olan' şeklinde durağan evreyi de bildirebilmektedir. Sürecin kendisini hissettirdiğı bu kullanımlarda zamansal açıdan hem öncekilik hem de eş zamanlılık sıralaması mevcuttur. Söz dizimsel açıdan ikincil olay, birincil olayın tümleci olarak yer almaktadır:

(10) *U uһlap ҡalğan siһlisiga boş avazda muһ bilen nahşa éytti* (Gerip Senem 1, 453).

(O) **uyuyan** kız kardeşine alçak seste üzüntüyle **şarkı söyledi**.

(O) **uyumakta olan** kız kardeşine alçak seste üzüntüyle **şarkı söyledi**.

1.1.4. -mAktA olan Aktarımı

-GAn sıfat fiilinin -mAktA olan aktarımı ise -p tur-, -p otur-, -p yat- ve -p yür- analitik fiilleriyle kullanımında ortaya çıkmaktadır. Bu analitik yapılar kılınışsal açıdan eklendikleri fiillerin içeriklerini homojenleştirerek süreç evresini vurgularlar. Görünüşsel açıdan ise belirli zaman eklerini alarak olayları sınırları arasında, süreçte gözlemleyen sınırlar arasılık bakış açısı işaretleyicisine gelişebilirler (bk. Aslan Demir 2013, Türkyılmaz 2022b). Bu çerçevede -p turğan, -p oturğan, -p yatқан biçimlerinin belirgin süreç bildirimleriyle paralel, zamansal sıralayıcılık işlevleri de eş zamanlılık olarak tespit edilmiştir. Bununla birlikte bağlanan birincil olayın arka planı hakkında bilgi vererek mantıksal-semantic ilişki çerçevesinde detaylandırma işlevleri de mevcuttur. Sunulan bilgiler dâhilinde 11 numarada yer alan birincil olay *çüş-* fiiliyle taşınmakta ve tanıklanmış geçmiş zaman üzerine konumlanmaktadır. *İçip otur-* fiiliyle taşınan ikincil olay ise birincil olaya eş zamanlı bir şekilde gerçekleşmektedir. Süreç vurgusunun oldukça yoğun hissedildiğı bu kullanımlarda söz dizimsel açıdan ikincil olayın yer aldığı cümlecik, birincil olayın öznesi konumundadır. Aynı konumlama işlevi 13 ve 14 numaralı örnekler için de geçerlidir. Yalnızca 12

numaralı örnekte ikincil olayın yer aldığı cümlecik söz dizimsel açıdan bağlı olduğu *çüşüp kal-* birincil olayının tümlecini oluşturmaktadır:

- (11) *Kirésłoda çay içip olturğan* hacı binadin peske **çüşti** (Han Koçisi, 444).
Koltukta **çay içmekte olan** Hacı, binadan aşağı **indi**.
- (12) *Birdinla gëripniñ közi hatircem otlap yürgen kèyikke çüşüp kaldı* (Gérip Senem 2, 643).
Gérip'in gözü ansızın sakın sakın **otlamakta olan** geyiğe **takıldı**.
- (13) *Uniñ monçaqlıq kalpak astidin körünüp turğan* kışmañ közliri, bir yumulup bir **éçilip koyatti** (İz, 205).
Onun boncuklu şapka(sının) altından **görünmekte olan** kısık gözleri **açılıp kapanıyordu**.
- (14) *Yiñilip dessilip yatқан* uşşaq balılar bilen aciz-oruñ momaylarınñ qıya-çıya ve dat-peryatlırı pelekke **yetti** (İz, 130).
Ezilmekte olan küçücük çocuklarla zayıf, güçsüz yaşlı kadınların çığlıkları ve feryat figanları arşa **ulaştı**.

1.2. -vatkan Sıfat Fiili

-vatkan sıfat fiili Yeni Uygur Türkçesi gramerlerinde süreklilik, devamlılık bildiren şimdiki zaman sıfat fiilleri içerisinde sınıflandırılır (Şilyağ 1996: 406-407; Tömür 2003: 260; Tömür 2011: 229. Arkaik gelişimi yat- (-p *yatқан*) başlangıç dönüşümlüsüne dayanan bu sıfat fiil süreç bildirimine doğal biçimde yatkindir. İçeriğin vermiş olduğu bu yatkinlikle görünüşsel açıdan olayları sınırları arasında gözlemlmeye izin veren -vatkan, bitimsiz kullanımda devam etmekte olan durum ya da süreçleri ifade etmektedir. Zamansal sıralayıcılık işlevinde ise birincil olaya karşı eş zamanlılıkla birlikte detaylandırma ilişkisi kurmaktadır. Dönüşümlü ya da dönüşümsüz fiil ayırt etmeksizin baskın işlev eş zamanlılıktır. 15 numarada yer alan birincil olay *eske sal-* fiiliyle tanıklanmış geçmiş zamana konumlanırken ikincil olay *untul-* fiiliyle taşınmakta ve birincil olaya eş zamanlı olarak yer almaktadır. Söz dizimsel açıdan ikincil olayın yer aldığı cümlecik, birincil olayın nesnesi konumundadır. Benzer işlevler 16 ve 17 numaralı örnekler için de söz konusudur. Yalnızca bu iki örnekte yer alan ikincil olaylar zamansal açıdan eş zamanlılık sıralamasıyla bağlı oldukları birincil olayın söz dizimsel açıdan öznesi konumundadırlar:

- (15) *Çarbağdiki yigiliş untuluvatқан* eslimilerni kayta **eske saldı** (Han Koçisi, 108).
Çarbağ'daki toplantı **unutulmakta olan** anıları tekrar **hatırlattı**.
- (16) *Melike aliylirini ekélivatқан* koşun közge **çeliñti** (Gérip Senem 2, 589).
Sultan hazretlerini **getirmekte olan** ordu göze **göründü**.
- (17) *Terep-tereptin çıkıvatқан* gezep nidaliri güldürmamidek dehşetlik **gürüldeytti** (İz, 128).
Her taraftan **yükselmekte olan** öfke nidaları gök gürültüsü gibi dehşetle **gürüldüyordu**.

2. Sonuç

Bu çalışmada Yeni Uygurcada zamansal sıralayıcılık (*taksis*) kategorisinin kodlayıcılarından olan sıfat fiiller üzerinde durulmuş ve bitimsiz kullanımları incelenmiştir. Yapılan incelemede Yeni Uygurcadaki -GAn sıfat fiilinin ‘-mİş, -DİK, -An ve -mAktA olan’ aktarımlarıyla fiillerin kılınış içeriğine de bağlı olarak hem öncekilik hem de eş zamanlılık sıralaması yaptığı görülmüştür. Bu aktarımlardan -mİş biçiminin her koşulda öncekilik ilişkisi kurarken diğerlerinden daha sonuç odaklı bir yapıya da sahip olduğu anlaşılmıştır. -DİK ve -An aktarımlarının ise bütüncül bakış açısı değeri doğrultusunda eklendikleri fiillerin kılınışsal içeriğine göre hem öncekilik hem de eş zamanlılık ilişkisi kurabildiği saptanmıştır. Bununla birlikte -DİK olgusal yapısıyla ön plana çıkarken -An olay temasıyla farklılaşmaktadır. -mAktA olan aktarımı ise -GAn sıfat fiilinin -p tur-, -p oltur-, -p yat- ve -p yür- analitik fiilleriyle kullanımlarında ortaya çıkmakta ve fiil içeriği ayırt etmeksizin sınırlar arasılık bakış açısı değeriyle paralel zamansal açıdan eş zamanlılık ilişkisi kurmaktadır. Diğer sıfat fiil yapısı olan -vatkan’ın ise -GAn sıfat fiili kadar işlevsel semantik alanı geniş değildir. Arkaik gelişiminin de süreç odaklı olması sebebiyle doğal bir sınırlar arasılık değeri üstlenmekte ve -GAn’a nazaran daha dar bir alana yerleşmektedir. Fiil içeriği ayırt etmeksizin baskın tek zamansal işlevi, eş zamanlılık ilişkisi kurmasıdır. Bu tespitlere ek olarak ikincil olayı taşıyan sıfat fiillerin bağlandıkları birincil olayın arka plan geliştiricisi, açıklayıcısı işlevlerinde detaylandırma ilişkisini de doğrudan kurabildikleri görülmüştür. Söz dizimsel açıdan ise bağlı oldukları birincil olayların kimi zaman nesnesi, kimi zaman öznesi kimi zaman da tümleci şeklinde konumlanabildikleri saptanmıştır. Bu çalışma zamansal sıralayıcılık şeklinde aktardığımız taksis kategorisinin ilk kısmını oluşturmuştur. İnceleme, Yeni Uygurcanın zarf fiillerinin zamansal sıralayıcılık işlevleri ve söz dizimsel çözümlemeleriyle devam edecek olup kategorinin diğer kodlayıcıları sırasıyla ele alınacaktır.

Taranan Eserler

- KAĞİR, Abdükérım (2013). *Han Koçisi*. Şıncañ: Şıncañ Halk Neşriyatı.
 ÖTKÜR, Abduréhım (1985). *İz*. Şıncañ: Şıncañ Halk Neşriyatı.
 ÖMER, Ehtëm (2009). *Gérıp Senem 1*. Şıncañ: Şıncañ Halk Neşriyatı.
 ÖMER, Ehtëm (2013). *Gérıp Senem 2*. Şıncañ: Şıncañ Halk Neşriyatı.

Kaynakça

- ASLAN DEMİR, Sema (2013). “Türkmencede Kılınış İşlemcisi Olarak Art-Fiiller”. *Türkbilig*, 26: 67-90.
 AYDEMİR, İbrahim Ahmet (2014). “Türkçede Zarf-Fiillerin Bağlayıcılık İşlevleri Hakkında”. *Turcology and Linguistics. Éva Ágnes Csató Festschrift* (Edt. Nurettin Demir, Bırsel Karakoç, Astrid Menz). Ankara: Hacettepe, 31-41.
 AYDEMİR, İbrahim Ahmet (2017). “Tuvacada Ad İşlevli Yancümleler ve Türkiye Türkçesindeki Eşdeğerlikleri”. *Bilig*, 81: 185-203.
 AYDEMİR, İbrahim Ahmet (2019). *Türkçede Zaman ve Görünüş Sistemi*. Ankara: Nobel.
 BACANLI, Eyüp (2007). “Aspekt, Kılınış ve Taksis Çerçevesinde Tavas Ağızlarındaki Şimdiki Zaman İşaretleyicilerinin Değerlendirilmesi”. *Erdem*, 48: 1-19.

- BONDARKO, Aleksandr Viladimiroviç (1987). “Obşaya Harakteristika Semantiki i Strukturi Polya Taksisa”. *Teoriya Funktsional'noy Grammatiki. Vvednie. Aspektual'nost. Vremennaya. Lokalizovannost. Taksis* (Edt. Aleksandr Viladimiroviç Bondarko). Leningrad: İzdatel'stvo, 234-242.
- CRYSTAL, David (2008). *A Dictionary of Linguistics and Phonetics*. Oxford: Blackwell.
- ÇETİNTAŞ YILDIRIM, Filiz (2005). “Türkçe’de Zaman Anlatan Ulaçların Görünüş Özellikleri”. *Dil ve Edebiyat Dergisi*, 2/1: 51-62.
- DEMİREZ GÜNERİ, Aysun (2013). “Yeni Uygur Türkçesinde GAn Sıfat Fiil Eki”. *VIII. Uluslararası Büyük Türk Dili Kurultayı. 25-28 Eylül 2013*. Tirane-Albania, 257-271.
- XRAKOVSKIY, Viktor Samuiloviç (2003). “Kategoriya Taksisa (Obşaya Harakteristika)”. *Voprosi Yazıkoznaniya*, 2: 32-54.
- XRAKOVSKIY, Viktor Samuiloviç (2009). *Tipologiya Taksisnıh Konstruksiy*. Moskva: Znak.
- İMER, Kamile; KOCAMAN, Ahmet; ÖZSOY, Sumru (2011). *Dilbilim Sözlüğü*. İstanbul: Boğaziçi.
- JACOBSON, Roman (1982). *Russian and Slavic Grammar (Studies 1931-1981)*. Berlin: Mouton.
- JOHANSON, Lars (1971). *Aspekt im Türkischen*. Uppsala: Acta Universitatis Upsaliensis Studia Turcica Upsaliensia 1.
- JOHANSON, Lars (1995). “On Turkic Converb Clauses”. *Converbs in Cross-Linguistic Perspective. Structure and Meaning of Adverbial Verb Forms-Adverbial Participles, Gerunds* (Edt. Martin Haspelmath, Ekkehard König). Berlin: Mouton de Gruyter, 313-371.
- JOHANSON, Lars (1996). “Kopierte Satzj unktoren im Türkischen”. *Sprachtypologie und Universalienforschung*, 49/1: 39-49.
- JOHANSON, Lars (2000). “Viewpoint Operators in European Languages”. *Tense and Aspect in the Languages of Europe* (Edt. Östen Dahl). Berlin: Mouton de Gruyter, 27-187.
- JOHANSON, Lars (2007). “Aspectotemporal Connectivity in Turkic: Text Construction, Text Subdivision, Discourse Types and Taxis”. *Connectivity in Grammar and Discourse* (Edt. Jochen Rehbein, Cristiane Hohenstein, Lukas Pietsch). Amsterdam: John Benjamin Publishing, 188-198.
- JOHANSON, Lars (2013). “Selection of Subjunctors in Turkic Non-Finite Complement Clauses”. *Bilig*, 67: 73-90.
- KURAL, Murat (1994). “Subordinate Infs and Comp in Turkish”. *The Mainz meeting: Proceedings of the 7th International Conference on Turkish Linguistics 1994* (Edt. Lars Johanson). Wiesbaden: Harrassowitz, 404-421.
- LANGACKER, Ronald (1987). *Foundations of Cognitive Grammar*. Stanford: Stanford University Press.
- MAİTİTUERSUN, Tuerdi (2020). *Uygur Türkçesinde Geçmiş Zaman Halide İsrail'in “Keçmiş” Romani Örneğiyle*. Doktora Tezi. Bursa: Uludağ Üniversitesi.
- MASLOV, Yuriy Sergeevič (1983). “Rezultativ, Perfekt i Glagolnyy Vid”. *Tipologiya Rezultativnıh Konstruksiy* (Edt. Vladimir Petroviç Nedyalkov). Leningrad: Nauka, 41-54.
- MASLOV, Yuriy Sergeevič (1988). “Resultative, Perfect and Aspect”. *Typology of The Resultative Constructions* (Edt. Vladimir Petroviç Nedyalkov). Amsterdam/Philadelphia: John Benjamin Publishing Company, 63-85.
- NEVSKAYA, İrina Anatol'evna; NAŞİLOV, Dimitriy Mihayloviç; İSXAKOVA, Xorşid Fazilovna (2009). “Taksis v Tyurskih Yazıkah”. *Tipologiya Taksisnıh Konstruksiy* (Edt. Viktor Samuiloviç Xrakovskiy). Moskva: Znak, 750-802.
- ÖZİL, Şeyda; AKERSON, Fatma (2015). *Türkçede Niteleme. Sıfat İşlevli Yan Tümceler*. Ankara: TDK.
- PLUNGYAN, Vladimir Aleksandroviç (2003). *Obşaya Morfologiya: Vvedenie v Problematiku*. Moskva: Editorial URSS.
- RENTZSCH, Julian (2005). “Aspect in Turkish Constituent Clauses”. *Turkic Languages*, 9/1: 45-64.

- SASSE, Hans Jürgen (1991). “Aspect and Aktionsart: A Reconciliation”. *Belgian Journal of Linguistics*, 6: 31-45.
- SEMENOVA, Natalia; SİTSYNA KUDRYAVTSEVA, Alevtina (2015). “About the Term “Dependent Taxis” in Modern Linguistics”. *Procedia - Social and Behavioral Sciences*, 200: 149-156.
- ŞİLYAD, Çeň (1996). *Hazırkı Zaman Uyğur Tili Grammatikisi*. Şıncan: Şıncan Hêlk Neşriyatı.
- TOLİBOVNA, Saidova Zakira (2021). “Dependent and Independent Taxis”. *International Scientific Conference*, December 18-19: 293-295.
- TÖMÜR, Hemit (2011). *Hazırkı Zaman Uyğur Tili Grammatikisi/Morfologiyeye*. Béyciñ: Milletler Neşriyatı.
- TÖMÜR, Hemit (2003). *Modern Uyghur Grammar* (Çev. Anne Lee). İstanbul: Yıldız Dil ve Edebiyat.
- TÜRKYILMAZ, Bahar (2022a). *Özbek Türkçesinde Aspekt Kategorisi*. Doktora Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- TÜRKYILMAZ, Bahar (2022b). “Özbek Türkçesinin “tur-, o’tir-, yot-, yur-” Fiilleri Üzerinde Aspekt-Aktionsart İzlenimleri”. *Gazi Türkiyat*, 30: 235-255.
- VİKTOROVNA, Arxipova İrina (2019). “Funksional’naya Grammatika”. *Yevraziyskiy Gumanitarny Jurnal*, 4/1: 59-66.
- VİKTOROVNA, Arxipova İrina (2017). “Kategoriya Taksisa v Lingvistike (Na Materiale Nemetskih Viskazivaniy s Predlojnimi Deverbativami)”. *Vestnik Novosibirskogo Gosudarstvennogo Pedagogičeskogo Universiteta*, 7/4: 196-208.
- YAKOBSON, Roman (1972). “Şifteri, Glagolnıe Kategorii i Russkiy Yazık”. *Printsipy Tipologičeskogo Analiza Yazıkov Različnogo Stroya* (Haz. Olga Grigorevna Revzina). Moskva: Nauka, 95-113.
- ZHOU, Yanhe; ZAINOL ABİDİN, Mohamad Jafre Bin (2023). “Identifying Taxis and Logico-Semantic Relations in Chinese EFL Writing Samples”. *English Language Teaching*, 16/9: 1-12.